

УДК 94(477.75)(075)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(81).2021.247649

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЕТНІЧНИХ УКРАЇНЦІВ У КРИМУ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XXI СТ.) В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ*

Грина КРАСНОДЕМСЬКАorcid.org/0000-0001-5552-9073

кандидат історичних наук, завідувачка відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті схарактеризовано стан наукових досліджень з історії формування української громади в Криму в кінці XVIII – на початку XXI ст., які з'явилися в 90-ті роки XX ст. – на початку XXI ст., коли після відродження його автономії настав прорив у дослідженнях різних аспектів кримської історії, та написані на новому, більш високому рівні на принципах історизму, об'єктивності, альтернативності. Саме пострадянський період характеризується широкими науковими дискусіями з історії Криму і перспектив його розвитку. Особливу увагу звернено на аналіз праць, у яких осмислюються дискусійні питання спільної історичної долі України й Криму, розвінчуються міфи про «исконно русский Крым», висвітлюються проблеми вирішення кримського питання у 1917–1920 рр., хронологія походу П. Болбочана, проголошення кримських республік у 1918–1921 рр., проведення більшовиками політики коренізації в Криму, голод 20–30-х років та репресії на півострові, а також партизанська війна у роки Другої світової війни. Автор стверджує, що після 1991 р. з'явилися сотні наукових монографій, статей, захищено десятки дисертацій, проведено ряд наукових конференцій з різних напрямів історії Криму.

Встановлено відсутність комплексного дослідження формування громади українців Криму наприкінці XVIII – на початку XXI ст. Недостатньо з'ясованими є суспільно-політичне, демографічне, господарче становище українців на півострові в часи розвалу Російської імперії та існування на її теренах національних і квазідержавних утворень, а також політика крайових кримських урядів щодо українців та політика урядів УНР та УД щодо захисту українців у Криму, його державної належності тощо. Потребують комплексного аналізу політика України щодо української етнічної спільноти АР Крим та м. Севастополя у 1991–2014 рр., а також окупаційна політика РФ після 2014 р., яка призвела до дискримінації кримських українців та загрози асиміляції частини з них. Анексія Криму, яка відбулася з порушенням Конституцій України і АРК, законів України та загальноєвропейських міжнародних правових норм, прав і свобод громадян України, що проживають на території Криму, була заздалегідь підготовленою спецоперацією, однією з ключових складових якої стала інформаційно-пропагандистська політика. Нині маловивченими є проблеми зародження і подолання проросійської ідентичності в Криму на сучасному етапі та вироблення шляхів оптимізації системи державного управління й національної безпеки України.

Ключові слова: Крим; Україна; українці; кримське питання; кримські радянські республіки; дослідження; праці.

* Початок у журналі «Українознавство» № 3–2021.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ETHNIC UKRAINIANS IN CRIMEA (END OF THE 18th – BEGINNING OF THE 21st CENTURY) IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Iryna KRASNODEMSKA

Candidate of Historical Sciences, Head of the Historical Studies of RIUS

Annotation. *The article describes the state of scientific research on the history of the formation of the Ukrainian community in Crimea in the late 18th – early 21st century, which appeared in the 1990s – early 2000s, when, after the revival of its autonomy, there was a breakthrough in research on various aspects of Crimean history, and written at a new, higher level on the principles of historicism, objectivity, alternativeness. It is the post-Soviet period that is characterized by extensive scholarly discussions on the history of Crimea and the prospects for its development. Particular attention is paid to the analysis of works, which comprehend the debatable issues of the common historical destiny of Ukraine and Crimea, debunk the myths of “originally Russian Crimea”, highlight the problems of solving the Crimean question in 1917–1920, chronology of P. Bolbachan’s campaign, proclamation of Crimean republics in 1918–1921, the Bolsheviks pursuing a policy of indigenization in Crimea, the famine of the 1920s–1930s and repression on the peninsula, as well as guerrilla warfare during World War II. The author claims that after 1991, hundreds of academic monographs and articles appeared, dozens of dissertations were defended, and a number of academic conferences on various areas of Crimean history were held.*

It is established that there is no comprehensive study of the formation of the community of Ukrainians in Crimea at the end of the 18th – beginning of the 21st century. Scarcely studied is the sociopolitical, demographic, economic situation of Ukrainians on the peninsula during the collapse of the Russian Empire and the existence of national and quasi-state formations on its territory, as well as the policy of Crimean regional governments towards Ukrainians and the policy of UPR and Ukrainian State governments regarding the protection of Ukrainians in Crimea, its state affiliation, etc. A comprehensive analysis is required for the policy of Ukraine towards the Ukrainian ethnic community of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol in 1991–2014, as well as the occupation policy of the Russian Federation after 2014, which led to discrimination against Crimean Ukrainians and the threat of assimilation of some of them. The annexation of Crimea, which took place in violation of the Constitutions of Ukraine and the ARC, laws of Ukraine and universally recognized international legal norms, rights and freedoms of Ukrainian citizens living in Crimea, was a pre-arranged special operation, information and propaganda policy being one of its key components. Currently, the problems of the emergence and overcoming of pro-Russian identity in Crimea at the present stage and the development of ways to optimize the system of public administration and national security of Ukraine are insufficiently studied.

Key words: *Crimea; Ukraine; Ukrainians; the Crimean question; the Crimean Soviet republics; research; works.*

В українській історії Кримський півострів нерідко слугував незвичайним соціальним та культурним подразником, у взаємодії з яким набувалися найважливіші риси української цивілізації та культури. Тут згадаємо вплив освічених,

умілих майстрів – стародавніх греків, які мешкали в давні часи на узбережжі, їхньої культури на українців; візантійське християнське вчення в Криму; формування неповторного українського козацтва у протистоянні зі Степом і,

нарешті, – соціально-економічне випробування освоєння нових земель після входження до складу Російської імперії. Значно помітнішими є зв'язки кримської історії з історією України у ХХ ст. і, зокрема, приєднання Криму до УРСР в 1954 р., з якого розпочалася нова сторінка в історії півострова. Економіка Кримської області зміцнювалася, а саме: примножувалися капіталовкладення, будувалися нові транспортні магістралі, зростав видобуток корисних копалин та виробництво електроенергії, налагодилося безперебійне постачання півострова питною водою, Крим став всесоюзною здравницею. Масове переселення, інфраструктурна розбудова, що його супроводжувала, стали підосновою його стрімкого відродження й розвитку. Вже у складі незалежної України Крим став політичним суб'єктом і отримав широку автономію.

Зокрема, в комплексних дослідженнях вітчизняних вчених вагоме місце займають проблеми соціально-економічного становища, інтеграції Криму з Україною в перше повоєнне десятиліття. Так, у праці В. Барана і В. Даниленка окремих параграфів присвячених переходу Криму до УРСР. Автори стверджують, що до початку Другої світової війни майже 80% економіки Криму становило промислове виробництво. За роки війни, в результаті руйнувань і бойових дій, виробнича потужність кримських промислових підприємств скоротилася на 90%, знищено багато садів, виноградників, зруйновані школи й лікарні тощо. Але на початку 1950-х років відбулося помітне економічне зростання області, яка мала багато сировини, в т. ч. мінеральної солі, залізної руди, а також різні будівельні матеріали, та вагоме місце

в якій займала харчова промисловість. Аналізуючи демографічну ситуацію в регіоні, дослідники звертають увагу на вагому перевагу міського населення над сільським (відповідно 785 тис. і 417 тис.). Тут було 13 міст, 25 селищ міського типу і 27 сільських районів, функціонувало багато НДІ, педагогічний, медичний, сільськогосподарський інститути, понад 1000 шкіл [2, с. 81].

В. Сергійчук на основі архівних документів відтворює демографічну ситуацію в Криму в результаті заселення його переселенцями з РРФСР та УРСР, а також вказує на незадовільні умови їхнього розміщення, зумовлені тим, що місцева влада не була готова прийняти таку кількість людей і не вживала дієвих заходів для забезпечення їхнього нормального життя й праці. Використовуючи архівні документи, він у своїй монографії простежує також критичну ситуацію із забезпеченням людей, що прибули, продовольством, відзначає неналежну увагу з боку загальносоюзних міністерств до виконання передбачених планів [29, с. 195–198].

Досліджуючи політичний і соціально-економічний розвиток Криму в післявоєнний період, В. Пашеня виділяє три основні напрямки політики радянського керівництва з відновлення економіки Криму в повоєнні роки: відбудова промисловості, відновлення сільського господарства півострова, а також розвиток рекреаційних ресурсів Криму. Автор подає плани та заходи з розбудови військової промисловості, об'єкти якої зводилися у Севастополі, Керчі, Феодосії та ін. містах, відзначає незадовільне виконання плану відродження економіки півострова після війни, а також характеризує стан і

способи використання трудових ресурсів у регіоні [23].

Аналізу процесу соціально-економічної інтеграції Кримського півострова в УРСР в 1945–1954 рр. присвячене дослідження П. Сацького «Крим: шлях до України» (1945–1954 рр.). Ця інтеграція, зауважує вчений, мала ряд складових, у першу чергу, розвиток транспортної інфраструктури, енергетичних потужностей у південних районах УРСР, аграрної сфери, створення належних технологічних умов, у т. ч. й демографічних [27, с. 506].

Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України після Другої світової війни та демографічну ситуацію в Криму, її динаміку та трудову міграцію на півострів розглядають у своїх дисертаціях М. Лобода [21] та Е. Сеїтова [28].

В перше десятиліття ХХІ ст. побачили світ десятки цікавих колективних праць, у яких здійснено аналіз державної етнополітики щодо Криму, суперечностей у цьому регіоні, етнополітичних інцидентів, тенденцій, пропонуються шляхи щодо профілактики конфліктогенності, а також рівень і якість життя населення АРК та соціально-екологічний розвиток Сімферополя [15; 33; 34].

Приміром, А. Ішин, І. Беднарський, О. Швець звертають увагу на зменшення теренів, де відсутні етнополітичні суперечності. На їхню думку, найнебезпечнішою причиною виникнення конфліктів у Криму є релігійний фактор, намагання політичних сил штучно його політизувати, втрутитися у внутрішнє життя релігійних громад. Також простежується вплив на кримські конфесії окремих зовнішніх сил, зокрема серед кримських мусульман е

іноземні місіонери-ісламісти. Причиною конфліктогенності в Криму є також намагання окремих представників регіональної політичної еліти інсценізувати «етнічну карту», посилити своє політичне становище, контролювати економічну діяльність [15].

Регіони України можуть стійко розвиватися лише за умови спрямування їхньої економічної політики на підвищення рівня та покращення якості життя населення. У праці «Уровень и качество жизни населения Автономной Республики Крым» [33] аналізується чинна міжнародна та вітчизняна теорія та практика оцінки рівня та якості життя населення, в т. ч. кримчан. Пропонується новий підхід до розв'язання цієї проблеми, який дає можливість розмежувати поняття «рівень» та «якість» життя населення та забезпечує інтегральну їх оцінку.

Після захоплення РФ Криму в березні 2014 р. особливо активізувалися дослідження кримської історії та ролі й місця в ній українців, які з наукової дискусії перенеслися в дебати політико-дипломатичного і військового характеру, стали об'єктом пильної уваги суспільства.

Зокрема, у 2014–2020 рр. в Інституті історії НАН України вийшли друком колективні праці [20; 24; 31], у яких розкривається колонізаційний характер демографічної політики Російської імперії в Криму (кінець ХVІІІ ст.), формування державних інституцій на Півдні України в ХІХ ст., питання кримської автономії в ХХ ст., захисту культурних цінностей, що перебувають на окупованих територіях АР Крим і м. Севастополя, та ін.

Автори збірника «Крим від античності до сьогодення: історичні

студії» [19], використовуючи сучасні методологічні підходи, в історичній ретроспективі подають історію півострова від античності до сучасності. Особлива увага звертається на еллінську присутність у Північному Причорномор'ї; взаємовідносини населення та державних утворень на території Кримського півострова з сусідніми країнами, насамперед Україною, в добу середньовіччя – нового часу; питання військової, дипломатичної, господарської історії; статус Криму в імперських та радянських політико-адміністративних структурах, а також у складі України [19].

Три частини збірника документів «Крим в умовах суспільно-культурних трансформацій (1940–2015)» [18] (309 документів, 230 з яких опубліковано вперше) містять документи й матеріали, що показують етнічний та статистичний зріс депортації народів Криму у період Другої світової війни, зокрема порядок і умови переселення, масштаби втраченого майна, худоби, продукції сільського господарства спецпереселенцями, економічні та культурні аспекти входження Криму до УРСР. Опубліковані документальні матеріали містять цікаву статистичну інформацію про економічний розвиток краю до і після включення його до УРСР. З них дізнаємося про конкретні кроки з інтеграції Криму до України, а також як і за чий кошти відновлювався півострів після війни. Особливої уваги заслуговують подані в збірнику документальні джерела, що розкривають головні періоди кримськотатарського національного руху за повернення на рідну землю в 1950–1980 рр. та показують роль керівників УРСР, органів місцевого самоврядування у розв'язанні цієї напруженої національної проблеми. Йдеться

також про реінтеграцію та пристосування переселенців до нових умов життя в українському суспільстві та практичні кроки, зроблені за роки української незалежності, для поновлення прав німців, греків, болгар, вірмен і кримських татар, які були вислані [18].

Нинішнім найголовнішим завданням щодо Криму є розвінчання міфу про «новоросійський простір», який є реальним ідеологічним інструментом російської військової агресії проти України і звеличений імперською славою. Низька національна свідомість кримчан є логічною, враховуючи специфіку новітньої кримської історії. Три століття змінювалися історичні й культурні парадигми, політичні й державні діячі, що, безперечно, відчувається і нині та обтяжується ще й зовнішньою небезпекою. Пам'ятаємо, що анексія Криму – не лише агресивний російський чинник, а й наслідок прогалин у внутрішній політиці. За роки української незалежності еліта не забезпечила національної єдності в державі, суспільної згуртованості, яка б унеможливила вторгнення Росії на наші терени.

Націоналізація українського майна в Криму, порушення фундаментальних людських і міжнародно-правових прав, погрози українцям, репресії, придушення антиросійських виступів, нарощування військового потенціалу та нерадісне майбутнє спонукають по-новому розглядати українсько-російські стосунки в цілому [30, с. 16–17].

Маємо по-новому поглянути на українську історію, щоб зміцнити Україну, об'єднати всі її регіони в якісно нову цілісну українську державу. А зробити це можна через зміну мислення українців, студіюючи давню українську історію

і культуру, в тому числі й Криму. Йдеться про ефективний розвиток, прогрес українського націєтворення, державотворення і залучення Криму до нього, докорінні зміни свідомості й ментальності, що зумовлять якісно нову етнополітичну ситуацію в державі та регіонах. Для відновлення українського суверенітету в Криму зацікавлені сторони й дійові особи мають усвідомити всю складність проблеми та розробити для цього дорожню карту.

Саме аналізу російської інтервенції у Криму у 2014 р. присвячена аналітична записка «Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проект», у якій комплексно досліджується соціальна та міжетнічна взаємодія між регіонами, розкриваються передумови, причини та наслідки «руського мира» в Криму, зокрема історичні, соціально-економічні та культурні аспекти кримської кризи, осмислюються українсько-російські міждержавні відносини, тенденції й потенційні виклики сучасного українського державотворення [30].

В аналітичних дослідженнях Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД) при Президентові України чітко окреслені механізми деструктивного впливу політики РФ після лютого 2014 р. на суспільно-політичний клімат та соціокультурні стандарти кримського суспільства, зокрема й української етнічної спільноти [12; 1; 26; 11].

Одним із цікавих дискурсів про анексію Криму та війну на Донбасі, в якому ці події розглядаються в контексті національної безпеки України, є колективна монографія НІСД «Донбас і Крим: ціна повернення». В ній, зокрема, детально висвітлюються причини й наслідки

окупації півострова, а її відмінністю від попередніх праць є, по-перше, спроба авторів розглянути кримське і донбаське питання комплексно, в одній роботі, що дає можливість простежити спільні для обох регіонів причини виникнення конфліктів, по-друге, тут вміщені запропоновані сценарії повернення Криму, що є квінтесенцією дослідження [12].

Науковці логічно подають матеріал як одне ціле, поєднуючи історичне минуле й сценарії майбутнього повернення Криму в Україну. Вони виділяють чотири можливі сценарії повернення Криму і підкреслюють неготовність України до реалізації жодного з них на той час. Перший – це збройне відстоювання (відвоювання), що є маловірогідним і нині. Другий – «народна війна», який передбачає наступ на окупований Крим, що відбуватиметься або поза державними інституціями, або за їх прихованого сприяння. Третій – мирна реінтеграція через суспільний розвиток. На їхню думку, він є цікавим і найжаданішим, і для його реалізації має відбутися якісне історичне перетворення (переродження) українського суспільства, яке прогресує настільки інтенсивно, що створює довкола себе своєрідне гравітаційне поле, втягуючи в орбіту свого впливу не лише втрачені території, а й суміжні регіони сусідніх держав. Четвертий – мирна реінтеграція через дипломатію. Йдеться про відновлення територіальної цілісності шляхом дипломатичних перемовин на світовому рівні. Здійснення цього сценарію можливе лише за участю якомога більшої кількості держав [12, с. 416–428]. Зауважимо також, що автори не приділили достатньої уваги втіленню цих сценаріїв у життя. Вважаємо, що існує потреба в майбутньому здійснити

окремий комплексний ґрунтовний дискурс щодо реальних практичних кроків реінтеграції Криму.

Сьогодні однією з головних проблем майбутнього розвитку України є її національна безпека, глибоке осмислення якої допоможе усвідомити місце і роль України в сучасному світовому геополітичному просторі. Для успішного протистояння російській агресивній політиці необхідно оновити законодавство у сфері діяльності органів розвідки й контррозвідки і реалізувати ефективні реформи національних та правоохоронних органів і спеціальних служб, а також стимулювати розвиток оборонного промислового комплексу, посилити боротьбу з корупцією в Збройних силах України та інших силових структурах [12, с. 97].

Порушені дослідниками у вищезгаданій праці питання «якості» й «ціни» повернення Криму та Донбасу можуть слугувати певною основою розроблення стратегії збереження національної й територіальної цілісності України. Ця публікація, на нашу думку, є вагомим кроком до здобуття Україною перемоги в інформаційній війні.

Україна зацікавлена в постійній увазі міжнародної спільноти до Чорноморського регіону і в першу чергу до окупації Криму, бо питання повернення Криму і всіх територій не знімається з порядку денного. Зауважимо, що ситуація з безпеки у Чорноморському регіоні через агресивні дії Росії погіршується й ускладнюється. Це турбує не лише Україну, а й багато інших країн – наших партнерів. Держави Чорноморського регіону є важливими з точки зору безпеки нашої країни та слугують своєрідною платформою співробітництва з НАТО. До того ж вихід до Чорного та Азовського морів

має стратегічне значення для України, забезпечуючи доступ до Світового океану та розвиток суднобудування, яке є важливою галуззю української економіки. Чорне та Азовське моря є єдиним відкритим торговим ланцюжком з деякими країнами регіону (Туреччина, Грузія) в забезпеченні експортування українських товарів на світові ринки.

Аналізу саме проблем і викликів для України та інших Причорноморських держав, зумовлених загарбницькою політикою Російської Федерації, застосування нею асиметричних методів боротьби, зокрема в контексті поглиблення в Україні внутрішньополітичної кризи, присвячена аналітична доповідь, підготовлена науковцями НІСД [26]. В ній автори також подають пропозиції щодо комплексного стратегічного рішення розв'язання питань безпеки у Чорноморському регіоні, яке поєднало б класичні підходи військового стримування зі здобутками щодо протидії гібридним загрозам. Серед поданих рекомендацій: забезпечення постійного моніторингу безпекової ситуації на Чорному та Азовському морях, зокрема свободи судноплавства в них; привернення уваги до нинішнього статусу Керченської протоки, фактично привласнення Азовського моря Росією; здійснення передбачених міжнародним правом заходів для встановлення морського кордону з Росією; поглиблення стратегічного партнерства з Туреччиною, Румунією, Грузією, Молдовою, Болгарією. Йдеться, зокрема, про акцентування уваги на забезпечення позиції цих країн щодо невизнання окупації Криму, захист прав кримськотатарського народу на окупованих територіях, посилення співпраці з питань інформаційної та кібербезпеки, захист критичної

інфраструктури, безпеку судноплавства, реагування у надзвичайних ситуаціях, формування консолідованої позиції країни, що постраждали від російської агресії (Грузія, Молдова, Україна), підтримку ініціатив щодо виведення російських військ та озброєнь з окупованих територій Молдови та Грузії тощо [26, с. 35–37].

У кінці 90-х років ХХ і на початку ХХІ ст. із застосуванням усіх наявних засобів серед кримчан посилюються проросійські, антиукраїнські, антизахідні думки. Після завершення у 2008 р. воєнних дій у Грузії РФ розпочала активно готувати збройну агресію проти України. Базування в Криму Чорноморського флоту РФ стало одним із ключових чинників її антиукраїнської політики в Криму та, зрештою, основним засобом незаконної окупації півострова. Підрозділи російської військової розвідки вивчали можливість майбутніх бойових дій у Криму і на Сході України. Початок другого десятиріччя ХХІ ст. характеризується суттєвою активізацією на східних і північних теренах України «реконструкторського руху», чим послуговувалися ГРУ Генерального штабу ЗС РФ і ФСБ РФ в процесі обстеження, аналізу і підготовки українських теренів для проведення військових операцій [26, с. 13–14].

Збройний напад під прикриттям «ввічливих зелених чоловічків» Збройних сил РФ на АР Крим, наступна її анексія створили небезпеку існування незалежної самостійної України як суверенної держави та стали цивілізаційним викликом сучасному світу. У пошуках і втіленні шляхів «повернення» Криму під юрисдикцію України вкрай актуальним є глибоке розуміння ситуації, вивчення чинників (включаючи прорахунки в галузі правового регулювання відносин

між центральною і кримською владами, недосконалість етнонаціональної та соціально-економічної політики в регіоні тощо), які не дали можливості українській владі в центрі, АР Крим, громадянському суспільству на початку 2014 р. протидіяти акту агресії з боку Росії.

В цьому сенсі цікавим є аналітичне дослідження науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (ІПіЕНД) «Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.)», у якому відтворено становлення та трансформацію політичної влади в АРК у 1991–2014 рр., показано позитивні й негативні моменти, розбіжності, «слабкі місця» державної політики щодо півострова, досліджено проблемність регіону, розкрито діяльність основних політичних партій АРК як суб'єктів політичного процесу, простежено їх взаємодію, виокремлено вплив нелегальних політичних акторів на політичну ситуацію у регіоні, визначено форми перетворення інтересів і вимог населення в управлінські рішення, окреслено способи включення суб'єктів у відносини центру і регіону тощо [25].

Певним логічним і хронологічним продовженням згаданої вище праці є монографія «Інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та на Донбасі: аналіз підходів парламентських політичних сил», підготовлена вченими цього ж Інституту, в якій вони здійснили порівняльний аналіз підходів п'яти парламентських політичних сил («Народний фронт», «Блок Петра Порошенка», «Об'єднання «Самопоміч», «Опозиційний блок», Радикальної партії Олега Ляшка, Всеукраїнського

об'єднання «Батьківщина») до проблеми інтеграційних перспектив в Україні як на внутрішньому рівні, так і на рівні міжнародних структур упродовж 2014 – середини 2018 рр. У монографії висвітлюється діяльність парламентських політичних сил у цей період, їхній внесок у розробку стратегій розвитку держави та українського суспільства. Її джерельний комплекс складають стенограми пленарних засідань ВР України, матеріали парламентських слухань, статuti та програми партій, матеріали їхніх офіційних сайтів, виступи народних депутатів, законопроекти, заяви, інтерв'ю, які віддзеркалюють суть підходів парламентських сил до інтеграційних перспектив України у контексті й з урахуванням російської агресії, забезпечують план виходу з кризи та розробляють стратегії розвитку країни, а також електронні версії партійних видань [16].

Згадані вище п'ять політичних парламентських партій проводили свою діяльність в умовах війни, готували й приймали закони, враховуючи виклики й загрози, що йшли від агресора, майбутні шанси інтеграції Криму й Донбасу до України та шанси України на євроінтеграцію. Аналізуючи діяльність депутатів, автори стверджують про несвоечасність, суперечливість парламентських рішень, популізм, лобіювання парламентарями певних інтересів та вагомий розрив між обіцянками партій та їхніми діями після приходу до влади [16].

Крім політичного процесу в Криму в роки української незалежності, науковці ШІЕНД в ряді колективних праць проаналізували дискурси експертів та аналітиків західних раїн та країн СНД щодо специфіки «кримської самостійності» та

«донбаської трощі», їхні тлумачення нишніх і потенційних загроз [3; 14].

Зокрема, в 2017 р. М. Кармазіна, Т. Бевз, В. Нападиста, Н. Ротар підготували колективну монографію «Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів», присвячену осмисленню й системному аналізу різноманітних інформаційних мереж інтернет-ресурсів західних та колишніх радянських (прибалтійських, кавказьких, середньоазіатських) країн, їх відмінностям у різних державах. Критично аналізуючи інформаційні мережі та виокремлюючи оціночні судження зарубіжного експертного середовища щодо основних переважаючих зовнішніх і внутрішніх викликів та інтеграційних перспектив для України в умовах російської окупації Криму й частини українського Донбасу, автори відзначають врахування зарубіжними експертами у підготовці своїх матеріалів таких чинників, як: а) втручання Росії в конфлікт на Близькому Сході; б) дезінтеграційні процеси в Європі; в) новітні акценти у зовнішній політиці президентської адміністрації США; г) небезпеки виникнення нових військових сутичок у Європі та світі; ґ) можливості військового протистояння Росії з НАТО та ін. [3, с. 4].

Пізніше, у 2020 р., побачило світ дослідження «Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях». За твердженням його авторів (В. Кулик, М. Рябчук, К. Зарембо, Н. Коваль, С. Набок), у наукових закордонних аналітичних працях частіше розглядається ситуація саме в Україні, зокрема в її конфліктних регіонах. Здійснюючи

аналіз процесів, що там відбуваються, більшість учених відзначають внутрішні й зовнішні чинники конфлікту, хоча надають їм різну важливість. Проте звіти експертів та їхні коментарі, які охоплюють більшу територію, друкуються більш оперативно та є примітивними. В них в основному не досліджується суть самого конфлікту, а пропонуються шляхи його вирішення. Зауважимо також рекомендаційний характер цих публікацій, в яких містяться поради для політиків різних держав [14, с. 323].

Визначальною розбіжністю між різними західними країнами є їхні відмінні судження щодо Росії, які неоднаково показані в аналітичних дискурсах на тему російської агресії в Україні. Якщо в окремих розділах продемонстровано критичне ставлення до Росії Сполучених Штатів, Великої Британії та Польщі, то в інших – прихильність до неї Греції, Італії та Франції [14, с. 323].

Здебільшого точка зору експертів збігається з позицією політиків та суспільства, тобто експерти в основному відбивають переважне розуміння національних інтересів, навіть якщо вважають себе незалежними від будь-яких політичних сил і дійшли до цієї думки власними знаннями й розумом [14, с. 323].

У західних наукових і експертних публікаціях простежуються позиція про істотну відмінність російськомовної Східної України й україномовного її Заходу, неподоланність близькості східних регіонів до Росії та активізація націоналістичних організацій на Заході. Саме з цього і випливають твердження про новітні події й роль на Майдані націоналістів та протистояння уряду в Києві з місцевими проросійськими чиновниками.

Для західних країн є один спільний чинник, що зумовлює їхнє прихильне ставлення до Росії, ніж до України. Йдеться про своєрідне поєднання орієнталізму й імперіалізму, тобто схильність західних імперій та їхніх спадкоємців мати на Сході справу передусім з імперіями, однією з яких здавна була Росія. Ця стійка ментальна орієнтація, яку Москва охоче підтримує, змушує Захід і нині проявляти до Росії більше уваги [14].

Окремо аналіз оцінок і прогнозів експертного середовища Білорусії щодо анексії Криму Росією, російсько-українського конфлікту на Донбасі, місця і ролі України в новій геополітичній реальності здійснив М. Горбатюк. Вчений ретроспективно висвітлює діяльність білоруських аналітичних центрів, показав особливості їх функціонування [10].

Звичайно, найбільш вагомими аналітичними оцінками були зроблені західноєвропейськими та північноамериканськими науковими й інформаційними центрами, про що ми зазначали вище, але й невеликі країни також виявили до цієї проблеми інтерес. Серед них особливе місце посідає Білорусь, для якої такі оцінки й аналітика є надто важливими з точки зору можливості застосування Росією проти неї елементів гібридної війни.

Державні аналітичні інституції в Білорусі підтримують чинний авторитарний політичний режим, тому говорити про їхню незалежну оцінку подій в Україні в контексті російської агресії в Криму та на Донбасі не доводиться. Недержавні центри є доволі слабкими, натомість вони достатньо оперативно реагували на події в Україні й надавали їм якісні й неупереджені оцінки. Натомість незалежні білоруські інформаційні ресурси не є конкурентними проти традиційних ЗМІ,

їхній вплив на суспільство незначний. Активно аналізуючи ситуацію в Україні у 2014–2017 рр., білоруські експерти розглядали сучасні виклики та перспективи для України через призму загроз, що можуть постати перед Білоруссю, а тому головна увага приділялася питанням зовнішньої й внутрішньої безпеки, тоді як зацікавленість у євроінтеграційних перспективах України була майже відсутня. Загалом білоруське експертне середовище позитивно оцінювало зміни, що настали в Україні після Революції Гідності. Головними загрозами й викликами на сучасному етапі, на їхню думку, є корупція, незавершеність і суперечливість реформ і російський експансіонізм, нарощування військової присутності Російської Федерації на кордонах з Україною, гарантування зовнішньої й енергетичної безпеки, встановлення миру на Донбасі [10, с. 72–75].

Після окупації РФ Криму, крім політичних, економічних, соціальних проблем, в Україні постали тривожні питання щодо матеріальної й нематеріальної культурної спадщини півострова. Там зруйновані й пограбовані десятки археологічних, архітектурних пам'яток. Тому нині одним із масштабних завдань нашої держави стало питання охорони та збереження культурної спадщини (пам'яток культури, архівів, бібліотек, музеїв, культурних установ тощо), що знаходяться на цій території. Зауважимо, що саме культурна спадщина має особливе значення в багатоманітному соціокультурному просторі, яка формує, розвиває людину та гарантує неперервність і спадкоємність національних традицій, допомагає об'єднати суспільство навколо спільних ідеалів і цінностей. Музеї є важливими осередками освіти й

навчання, тому що об'єкти культурного призначення відвідують люди різного віку та фаху. Вони надають громадськості інтерактивну, предметну та ідейну платформи для глибшого пізнання своєї етнічної ідентичності, нації та всього світу.

В останні роки значну увагу науковців привертають проблеми стану об'єктів культурної спадщини, в якому вони перебувають, можливості фіксування їх втрат та перспектив збереження, відновлення повною мірою українського культурного потенціалу на Кримському півострові та в Севастополі. Зокрема, С. Кот, О. Титова, Л. Строкова, М. Араджіоні, Г. Солоїденко у своїх доповідях на круглому столі 12 листопада 2015 р. торкаються проблем обліку, реєстрації культурних цінностей, розроблення процедури реального контролювання їх збереження, перешкоджання протизаконному захопленню і відправленню за кордон [20].

За підрахунками кримських фахівців-музеезнавців, у 2014 р. в Криму функціонувало всього близько 400 музеїв, з яких 17 державних з 26 філіями, майже 350 – громадських. У громадських музеях нараховувалося понад 530 (із близько 930 тис.) музейних предметів, понад 220 тис. з яких є основним фондом, рідкісним запасом для поповнення Музейного фонду України. 75% усіх музеїв мають в основному краєзнавчий, історичний, етнографічний, мистецтвознавчий профіль. Їх істотною відмінністю є помітна більшість музеїв трудової і бойової слави, в яких представлені переважно копії різних урядових і партійних документів [20, с. 29].

Як інформує Кримська республіканська установа «Науково-дослідний центр

пам'яткоохоронних досліджень Республіки Крим», станом на 2014 р. у Криму нараховувалося 10757 (з урахуванням внутрішньоконкомплексних – 12612) історичних, археологічних, архітектурних пам'яток місцевого і національного значення, що пов'язані з різними історичними періодами та цивілізаціями [20, с. 26].

На початку 2014 р. в Бонні презентувалася виставка «Крим: золотий острів у Чорному морі. Греки-Скіфи-Готи», яка згодом була переміщена до Амстердама в археологічний Музей Алларда Пірсона при Амстердамському університеті під зміненою назвою «Крим: золото й таємниці Чорного моря».

Для неї були відібрані експонати з п'яти українських, у тому числі чотирьох кримських, музеїв. Це унікальні артефакти зі славнозвісного «скіфського золота», мечі, панцири, скіфські та давньогрецькі предмети домашнього вжитку, церемоніальний скіфський шолом, а також пам'ятки сарматів, кримських готів, інших народів та культур, які залишили свій слід в історії Криму [17].

З повідомлення НМІУ в Амстердамі залишаються 132 музейні предмети страховою вартістю 163 925 євро з колекції Центрального музею Тавриди; 190 предметів страховою вартістю 582 000 євро з Керченського історико-культурного заповідника; 28 предметів страховою вартістю 187 000 євро з Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і 215 предметів страховою вартістю 505 700 євро з Бахчисарайського історико-культурного заповідника [22].

Натомість у жовтні 2021 р. Апеляційний суд Амстердама прийняв рішення на користь України щодо спірного зібрання з нідерландської виставки: «Музей

Алларда Пірсона (APM) має передати так звані кримські скарби державі Україна», – йдеться у вердикті. Але юридична тяганина навколо цього питання продовжуватиметься, оскільки опоненти вже заявили про намір подати заяву до Касаційного суду [22].

Хочеться вірити, що згодом унікальна музейна колекція буде повернута в Україну. Адже, керуючись нормами міжнародного права й українським законодавством щодо захисту культурних цінностей під час збройних конфліктів і щодо умов окупації території країни (чи її частини), музейні експонати, які на нетривалий час з дозволу відповідних державних органів експортовані з України, мають повернутися на її територію, яка підконтрольна Україні й на якій діють українські закони, де вони будуть зберігатися належним чином. Саме Україна має призначити музей-депозитарій для збереження кримських музейних предметів до можливого повернення в Крим. Наразі визначено, що предмети виставки з Амстердама тимчасово перебуватимуть у фондах Національного музею історії України в Києві. Їх можуть і досліджувати науковці, і демонструвати на виставках в Україні. Натомість відповідно до українського і міжнародного правового законодавства культурні цінності, які не будуть повернуті в Україну, мають бути проголошені незаконно вивезеними Росією та оголошеними в міжнародний розшук, арештовані та повернуті в Україну [20, с. 24].

Оскільки десятки міжнародних організацій та світова спільнота не визнали окупацію Криму та підтримали територіальну цілісність України, можна стверджувати про офіційну юрисдикцію над нею, в т. ч. покладання на українські

державні органи зобов'язання опікуватися долею культурних цінностей у Криму [20, с. 14].

Крім науковців Інституту історії НАН України, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, НІСД, сучасна кримська проблематика осмислюється і вченими Науково-дослідного інституту українознавства (НДІУ). Зокрема, в низці праць П. Гай-Нижника детально розглядаються конфлікт навколо острова Коса Тузла у 2003 р., який був складовою багаторічної геостратегічної операції Російської Федерації щодо заволодіння акваторією Азовського моря, окупації-анексії Криму та розколу й подальшого знищення України як держави, дипломатичний процес та двосторонні міждержавні угоди щодо умов перебування, статусу і повноважень Чорноморського флоту РФ на території України в контексті російсько-українських воєнно-політичних взаємин та геополітичних впливів у Кримсько-Чорноморському регіоні, а також висвітлюється перебіг російської агресії проти України на Кримському півострові у 2014 р., вплив політики окупаційного режиму на етнополітичну ситуацію АР Крим і м. Севастополя, становище і перспективи гуманітарної політики в Криму [7–9].

П. Гай-Нижником розроблені основні засади стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України. На думку автора, ця комплексна стратегія має включати цілий ряд заходів у різних сферах (зовнішньополітичній, правовій, гуманітарній, економічній, культурній, інформаційній тощо). Це, зокрема, створення центрального державного органу з питань Криму, посилення зовнішньополітичної діяльності України, реалізація

євроінтеграційної стратегії, підготовка позовів до міжнародних судів проти Росії з метою притягнути її до відповідальності за анексію півострова, забезпечення підготовки та прийняття відповідних нормативно-правових актів, які б сприяли діяльності державних органів і громадських інституцій у справі повернення Криму, розроблення і втілення в життя ефективних державних програм щодо інтеграції біженців Криму в українське суспільство, розроблення та реалізація активної інформаційної кампанії, що надасть можливість об'єктивно висвітлювати події в Україні та розвінчувати хибні міфи, що поширюються Російською Федерацією, тощо [9, с. 36–37].

А. Іванець у своїх дослідженнях з'ясував переважно негативний вплив етнополітики СРСР у другій половині ХХ ст. на національну свідомість українців Криму, системні помилки та недоліки етнополітики незалежної України щодо цієї етнічної спільноти, а також висвітлив біографії кількох активістів кримської громади українців початку ХХ ст. Ним у 2021 р. підготовлена експертно-аналітична доповідь «Громада етнічних українців Криму в умовах російської окупації», в якій проаналізовано стан української етнічної громади Криму у 2014–2020 рр., яка після приєднання до Росії перетворилася на одну з двох найбільш дискримінованих етнічних спільнот регіону. Дослідник проаналізував стан української громади Криму у незалежній Україні (1991–2014), його погіршення після анексії півострова Росією, а також звернув увагу на порушення прав українців на свободу совісті, слова, доступ до освіти, знищення там культурних пам'яток і центрів українців тощо [13].

А. Іванець робить прогноз щодо збереження української етнічної та громадянської ідентичності в окупованому Криму. На його думку, повноцінний захист інтересів українського суспільства Криму можливий тільки після деокупації регіону. А оскільки це, ймовірно, відбудеться в довгостроковій перспективі, а в результаті політики російської влади українська громада вже перебуває в критичному стані, то їй потрібна підтримка з боку держави, громадянського суспільства та міжнародної спільноти. І тут є як сприятливі чинники, так і перешкоди. До перших відносяться значна увага частини світової спільноти до дискримінації етнічних українців у Криму, сприяння цьому процесу частини громадянського суспільства України, його інтерес. Серед зовнішніх перешкод – протидія РФ заходам України щодо захисту прав і задоволення потреб українців Криму, її дискримінаційна політика щодо них, внутрішніх – нерозуміння необхідності захисту прав та інтересів кримських українців з боку частини державних діячів, політичної еліти, експертів, суспільства, обмежені фінансові ресурси України, неврегульованість законодавчої та нормативно-правової бази статусу української етнічної громади [13, с. 42–43].

Цінність цієї експертно-аналітичної доповіді в тому, що в ній пропонуються окремі варіанти розв'язання деяких проблем як українців у Криму, так і українців-біженців на території України. Органам влади (Верховній Раді України, Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству закордонних справ України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Українському

інституту національної пам'яті) подано ряд корисних практичних пропозицій щодо розв'язання проблем українців, пов'язаних з тимчасовою анексією Криму та окупацією ОРДЛО [13, с. 44–46].

Етнополітичні виклики в системі національної безпеки України, що призвели до анексії півострова, політико-правові механізми забезпечення етнополітичної безпеки щодо збереження територіальної цілісності й суверенітету України в боротьбі за деокупацію та реінтеграцію Криму висвітлює О. Газізова [6]. В АР Крим РФ постійно підтримувала російську громаду півострова, любила ідеї «руського мира» та «исконно русского Крыма», натомість Україна недостатньо підтримувала там українську громаду. Тому російське етнокультурне середовище не лише фактично не зазнало згорання з часів радянської епохи, але й було панівним в етнополітичному просторі Криму. Українці як титульна нація в Криму не отримували підтримки ні від державних, ні від місцевих органів влади у розв'язанні своїх етнокультурних проблем, що сприяло їхній частковій асиміляції [6, с. 8; 4, с. 176–177]. Дослідниця також аналізує національні, соціальні, демографічні зміни у структурі населення АР Крим після входження до складу УРСР та вплив асиміляційних процесів на формування ідентичності українців у регіоні [5].

В умовах військово-політичного конфлікту, спричиненого збройною окупацією АР Крим та військовими діями в Донецькій і Луганській областях, Україна вперше в історії незалежності зіткнулася з проблемою масової внутрішньої вимушеної міграції. З метою подолання соціокультурних конфліктів та ціннісних розбіжностей ВПО та приймаючих

громад в умовах тягlosti процесу внутрішньої міграції необхідним є формування принципів толерантності в громаді, забезпечення інтеграції ВПО через формування спільних цінностей з членами територіальної громади, розвиток партнерських відносин, активне залучення переселенців до реалізації важливих громадських проєктів, підтримка та розвиток соціальних та громадських ініціатив.

Нинішні тактичні, стратегічні й практичні зусилля українських керманців щодо деокупації та реінтеграції Криму не завжди відповідають сучасній українській геополітичній парадигмі.

Одним із завдань для української влади, політологів, істориків на майбутнє є з'ясування впливу політики РФ на національну ідентичність тамтешніх українців, їхні права та інтереси, прогнозування довгострокових наслідків окупаційного режиму у цій сфері; комплексна стратегія повернення Криму, яка міститиме цілий ряд засад і заходів у різних галузях (зовнішньополітичній, правовій, гуманітарній, економічній, культурній, інформаційній тощо) та можливі шляхи захисту етнічних українців у Криму, сприяння підтримки національної ідентичності під час окупації, деокупації й початку реінтеграції Кримського півострова.

Отже, аналіз наявних історіографічних праць з проблеми формування громади українців Криму в кінці XVIII – на початку XXI ст. засвідчує про відсутність комплексного дослідження з цієї тематики, але можна стверджувати про розробку певних аспектів цієї проблеми. Зокрема, частково досліджені питання розміщення російського Чорноморського флоту, виклики і перспективи України

в умовах російсько-українського конфлікту, безпекова стратегія України та етнокультурного простору АР Крим в контексті етнополітичних процесів на півострові, сучасне становище там української етнічної громади, трансформації культурно-ідеологічних пріоритетів в освітньому просторі Криму.

Недостатньо з'ясованими є суспільно-політичне, демографічне, господарче становище українців на півострові в часи розвалу Російської імперії та існування на її теренах національних і квазідержавних утворень, а також політика крайових кримських урядів щодо українців та політика урядів УНР та УД щодо захисту українців у Криму, його державної належності тощо. Відсутні розвідки про спроби РФ гуманітарної гібридної війни проти українців у Криму напередодні та під час російської окупації українського півострова.

В подальшому потребують комплексного аналізу процеси формування та розвитку громади українців Криму, спроби їх самоорганізації, впливу на них різних політичних режимів та держав, а також виявлення помилок та позитивних практик України у 1991–2014 рр. щодо підтримання ідентичності етнічних українців регіону, сприяння їх консолідації, дій української державної влади щодо захисту прав цієї громади в умовах окупаційного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». Київ: НІСД, 2016. 688 с.
2. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.

3. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 184 с.
4. Газізова О. О. Динаміка трансформації культурно-ідеологічних пріоритетів в освітньому просторі АР Крим у контексті гуманітарних викликів (1991–2017). *Українознавство*. 2017. № 3. С. 166–180.
5. Газізова О. О. Постдепортаційний Крим в соціодемографічній специфікації УРСР та історичних процесах незалежної України. *Українознавство*. 2017. № 4 (65). С. 193–203.
6. Газізова О. О. Безпекова стратегія України в контексті етнополітичних викликів анексованого Криму. *Українознавство*. 2018. № 2 (67). С. 8–22.
7. Гай-Нижник П. П. Загострення навколо острова Коса Тузла 2003 р. як складова геостратегічної операції Російської Федерації щодо оволодіння акваторією Азовського моря та окупації-анексії Криму. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: збірка наукових праць. Вип. 6. Херсон: ФОП Грінь Д. С., 2017. С. 86–93.
8. Гай-Нижник П. П. Кримський вузол і питання Чорноморського флоту РФ у російсько-українських воєнно-політичних взаєминах (1991–2013 рр.). *Гілея*. 2017. Вип.117 (№ 2). С. 77–90.
9. Гай-Нижник П. Основні засади Стратегії деокупації та реінтеграції Криму в контексті національної безпеки України: штрихи до проблеми й напрямки розв'язання. Київ: МП «Леся», 2017. 52 с.
10. Горбатюк М. В. Експертне середовище Білорусії про сучасні виклики та інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та на Донбасі. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 76 с.
11. До другої річниці агресії Росії проти України (20 лютого 2016 року) / Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2016. 32 с.
12. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
13. Іванець А. Експертно-аналітична доповідь «Громада етнічних українців Криму в умовах російської окупації станом на 2020 рік». Київ: ТОВ «Видавничий дім «Українська культура», 2021. 60 с.
14. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях / за ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 328 с.
15. Ішин А. В., Беднарський І. Г., Швець О. Б. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / за ред. О. Г. Шевчука; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. Сімферополь: СФ ШСД, 2005. 60 с.
16. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та на Донбасі: аналіз підходів парламентських політичних сил: монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 328 с.
17. Кот С. Україна в очікуванні «скіфського золота». *День*. 2021. 3 листопада.
18. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): збірник документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блащук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 1092 с.
19. Крим від античності до сьогодення: історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 708 с.
20. Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: матеріали круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 90 с.

21. Лобода М. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 20 с.

22. Оногда О. «Скіфське золото» в Амстердамі: що саме Україна виборює в суді? URL: http://lb.ua/culture/2021/11/10/498225_skifske_zoloto_amsterdami_shcho.html (дата звернення: 29.07. 2021).

23. Пащенко В. Крымская область в советский период (1946–1991 гг.). Монография. Симферополь: ДИАИПИ, 2008. 519 с.

24. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Я. Верменич, О. Ясь. Київ: Інститут історії НАН України, 2015. 482 с.

25. Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.): аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.

26. Російська політика в Чорноморському регіоні: загрози й виклики для України: аналіт. доп. / Александров О., Филипенко А., Власенко Р. та ін.; за заг. ред. І. Веремія, М. Паламарчука. Київ: НІСД, 2020. 37 с.

27. Сацький П. Крим: шлях до України (1945–1954 рр.): монографія. Київ: КНЕУ, 2019. 522 с.

28. Сеїтова Е. І. Трудова міграція до Криму (1944–1976): автореф. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2013. 20 с.

29. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська видавнича спілка, 2001. 304 с.

30. Смолій В., Якубова Л. Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проект (аналітична записка) / НАН України. Інститут історії України. Київ, 2019. 116 с.

31. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2-х тт. Т. 1. Колективна монографія. Київ: Інститут історії НАН України, 2014. 378 с.

32. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ, 2015. 132 с.

33. Уровень и качество жизни населения Автономной Республики Крым=Standard of Living and Quality of Life of the Population of the Autonomous Republic of Crimea: монография / В. М. Горбатов, В. С. Пономаренко, Н. А. Кизим; Ин-т проблем развития общества. Харьков: Издательский Дом «ИНЖЭК», 2005. 239 с.: ил. (Региональная экономика). Библиогр.: с. 203–213. Прил.: с. 214–239.

34. Устойчивый Крым. Симферополь – южная столица: науч. тр. Симферополь: СОНАТ, 2001. 360 с.

REFERENCES

1. *An Analytical Report to the Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Internal and External Situation of Ukraine in 2016"* (2016). Kyiv: NISS, 688 p. [in Ukr.]

2. BARAN, V., DANYLENKO, V. (1999). *Ukraine in the Conditions of Systemic Crisis (1946–1980)*. Kyiv: Alternatyvy, 304 p. [in Ukr.]

3. *Challenges and Integration Prospects of Ukraine in the Context of Russian Aggression in Crimea and Donbas: Analysis of Assessments of Foreign Analysts and Experts*. (2017). Kyiv: I. F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 184 p. [in Ukr.]

4. HAZIZOVA, O. (2017). Dynamics of Transformation of Cultural and Ideological Priorities in the Educational Space of the Autonomous Republic of Crimea in the Context of Humanitarian Challenges (1991–2017). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3, pp. 166–180. [in Ukr.]

5. HAZIZOVA, O. (2017). Post-Deportation Crimea in the Sociodemographic Specification of the Ukrainian SSR and Historical Processes of Independent Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4 (65), pp. 193–203. [in Ukr.]

6. HAZIZOVA, O. (2018). Ukraine's Security Strategy in the Context of Ethno-Political Challenges in Annexed Crimea. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 2 (67), pp. 8–22. [in Ukr.]

7. HAI-NYZHNYK, P. (2017). Exacerbation around the Island of Tuzla in 2003 as Part of the Geostrategic Operation of the

- Russian Federation to Capture the Waters of the Sea of Azov and the Occupation-Annexation of Crimea. *Pivden Ukrainy: etnoistorychnyi, movnyi, kulturnyi ta relihiinyi vymiry: zbirka naukovykh prats* (South of Ukraine: Ethnohistorical, Linguistic, Cultural, and Religious Dimensions: Collected Scientific Works). Vol.6. Kherson: NPE Hrin D.S., pp. 86–93. [in Ukr.]
8. HAI-NYZHNYK, P. (2017). The Crimean Knot and the Issues of the Black Sea Fleet of the Russian Federation in Russian-Ukrainian Military-Political Relations (1991–2013). *Hileia*, Vol. 117 (2), pp.77–90. [in Ukr.]
9. HAI-NYZHNYK, P. (2017). *Basic Principles of the Strategy of Deoccupation and Reintegration of Crimea in the Context of National Security of Ukraine: Touches to the Problem and Directions of Solution*. Kyiv: “MP Lesia”, 52 p. [in Ukr.]
10. HORBATIUK, M. (2018). *Expert Environment of Belarus on Current Challenges and Integration Prospects of Ukraine in the Context of Russian Aggression in Crimea and Donbas*. Kyiv: I. F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 76 p. [in Ukr.]
11. *To the Second Anniversary of Russia’s Aggression against Ukraine*. (February 20, 2016). Kyiv: NISS, 32 p. [in Ukr.]
12. HORBULIN, V., ed., et al. (2015). *Donbas and Crimea: The Price of Return: A Monograph*. Kyiv: NISS, 474 p. [in Ukr.]
13. IVANETS, A. (2021). *An Expert-Analytical Report “Community of Ethnic Ukrainians of Crimea in the Conditions of Russian Occupation as of 2020”*. Kyiv: *Ukrainska kultura*, 60 p. [in Ukr.]
14. KULYK, V., ed., (2020). *Interpretations of the Russian-Ukrainian Conflict in Western Scientific and Expert-Analytical Works*. Kyiv: I. F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 328 p. [in Ukr.]
15. ISHYN, A., BEDNARSKYI, I., SHVETS, O., SHEVCHUK, O., ed., *On the Question of the Present-Stage Manifestations of Ethnopolitical Contradictions in Crimea*. Simferopol: Regional Branch of the National Institute for Strategic Studies in Simferopol; SF ShSD, 60 p. [in Ukr.]
16. KARMAZINA, M., BEVZ, T., ROTAR, N. (2018). *Ukraine’s Integration Prospects in the Context of the Russian Aggression in Crimea and Donbas: An Analysis of the Approaches of Parliamentary Political Forces: A Monograph*. Kyiv: I. F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 328 p. [in Ukr.]
17. KOT, S. (Nov. 3, 2021). Ukraine Is Waiting for “Scythian Gold”. *Den*. [in Ukr.]
18. BAZHAN, O., comp., et al. *Crimea in Terms of Sociopolitical Transformations (1940–2015): Collected Documents and Materials*. (2016). Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 1092 p. [in Ukr.]
19. SMOLII, V., ed., (2014). *Crimea from Antiquity to the Present: Historical Studies*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 708 p.
20. Cultural Value of Crimea and Donbas in the Conditions of War and Occupation: *Materialy Kruhloho stolu “Istoryko-kulturnyi ta naukovyi potentsial Pivdnia ta Skhodu Ukrainy v umovakh okupatsii ta voiennykh dii: zahrozy, vtraty, perspektyvy zberezhenia ta vidnovlennia” (12 lystopada 2015 r.)* (Proceedings of the Roundtable Discussion “Historical, Cultural and Scientific Potential of the Southern and Eastern Ukraine in the Conditions of Occupation and Hostilities: Threats, Losses, Prospects for Preservation and Restoration”. November 2015). (2016). Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 90 p. [in Ukr.]
21. LOBODA, M. (2007). *The Use of Labor Resources in the Reconstruction of Heavy Industry in Ukraine (1943–1950)*: [Abstract of Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Kyiv: T. Shevchenko National University of Kyiv, 20 p. [in Ukr.]
22. ONOHDA, O. “Scythian Gold” in *Amsterdam: What Exactly Is Ukraine Winning in Court?* [online] Available at: http://lb.ua/culture/2021/11/10/498225_skifske_zoloto_amsterdami_shcho.html. [Accessed 29 July 2021] [in Ukr.]
23. PASHCHENIA, V. (2008). *Crimean Region during the Soviet Period (1946–1991)*. A Monograph. Simferopol: DIAYPI, 519 p. [in Rus.]

24. VERMENYCH, Ya., YAS, O. *Southern Ukraine on the Border of Civilization*. (2015). Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 482 p. [in Ukr.]
25. *Political Process in the Autonomous Republic of Crimea: Features, Contradictions, Miscalculations (1991–2014)*. An Analytical Report. (2016). Kyiv: I. F. Kuras IPES of NAS of Ukraine, 304 p. [in Ukr.]
26. ALEKSANDROV, O., FYLYPENKO, A., VLASENKO, R. et al., VEREMII, I., PALAMARCHUK, M., eds., *Russian Policy in the Black Sea Region: Threats and Challenges for Ukraine: An Analytical Report*. Kyiv: NISS, 37 p. [in Ukr.]
27. SATSKYI, P. (2019). *Crimea: The Way to Ukraine (1945–1954): A Monograph*. Kyiv: KNEU, 522 p. [in Ukr.]
28. SEITOVA, E. (2013). *Labor Migration to Crimea (1944–1976)*: [Abstract of Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Dnipropetrovsk, 20 p. [in Ukr.]
29. SERHIICHUK, V. (2001). *Ukrainian Crimea*. Kyiv: Ukrainiska vydavnycha spilka, 304 p.
30. SMOLII, V., YAKUBOVA, L. (2019). *Crimea and Donbas: Problems and Prospects of Integration into the Modern Ukrainian Project (an analytical note)*. Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 116 p. [in Ukr.]
31. *Eastern and Southern Ukraine: Time, Space, Society*: in 2 Vol. Vol. 1. A Collective Monograph. (2014). Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine, 378 p.
32. *Ukraine and Russia: The Ninth Shaft, or the Great Wall of China*. (2015). Kyiv, 132 p. [in Ukr.]
33. HORBATOV, V., et al. (2005). *Standard of Living and Quality of Life of the Population of the Autonomous Republic of Crimea: A Monograph*. Kharkov: Institute of the Society Development Problems; INZhEK, 239 p. [in Rus.]
34. *Stable Crimea. Simferopol – the Southern Capital*: Scientific Works. (2001). Simferopol: SONAT, 360 p. [in Rus.]

Маємо по-новому поглянути на українську історію, щоб зміцнити Україну, об'єднати всі її регіони в якісно нову цілісну українську державу. А зробити це можна через зміну мислення українців, студіюючи давню українську історію і культуру, в тому числі й Криму. Йдеться про ефективний розвиток, прогрес українського націєтворення, державотворення і залучення Криму до нього, докорінні зміни свідомості й ментальності, що зумовлять якісно нову етнополітичну ситуацію в державі та регіонах. Для відновлення українського суверенітету в Криму зацікавлені сторони й дійові особи мають усвідомити всю складність проблеми та розробити для цього дорожню карту.